

ФОРМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Нікуліна Н. А.

Питання форм господарсько-правової відповідальності на сьогодні є одним з найбільш дискусійних у теорії господарського права. В юридичній літературі немає єдиного підходу щодо визначення кількості й видів форм господарсько-правової відповідальності. Залежно від певних ознак розрізняють кілька класифікацій форм відповідальності, а саме: залежно від характеру та спрямованості впливу; механізму реалізації фактичних підстав застосування та інші [1, 325]. Однак на законодавчому рівні, а саме в Господарському кодексі України, існує чотири форми господарсько-правової відповідальності. Зазначені форми законодавець визначає як санкції, а саме: відшкодування збитків, сплата штрафних санкцій, оперативно-господарські санкції, адміністративно-господарські санкції. Тому доцільною буде характеристика саме форм господарсько-правової відповідальності, що зазначені у вказаному нормативно-правовому акті.

Метою статті є розгляд і характеристика окремих видів форм відповідальності суб'єктів господарювання, їх особливостей, а також дослідження правового регулювання окремих форм господарсько-правової відповідальності.

Окремі питання форм відповідальності суб'єктів господарської діяльності були предметом розгляду таких вчених, як В. К. Мамутова, В. С. Щербіна, Д. В. Задихайло, В. В. Онопенко та інших.

Відповідно до статті 224 Господарського кодексу України учасник господарських правовідносин, який порушив господарське зобов'язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено. Поняття відшкодування збитків Господарський кодекс України не містить, хоча вказує на їхній склад. Так, згідно з Господарським кодексом України до збитків відносяться: витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також недержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною [2].

Крім Господарського кодексу України, відшкодування збитків регулюється Цивільним кодексом України. Так, відповідно до статті 22 Цивільного кодексу України збитки можна поділити на 2 групи: реальні збитки (втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також втрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права) та упущена вигода (доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушено) [3]. Із зазначеного простежується

деяка відмінність між складом збитків, що визначені в Господарському кодексі України та складом збитків, що визначені в Цивільному кодексі України. Для запобігання розбіжностей і протиріч при застосуванні зазначеної форми господарсько-правової відповідальності є необхідним врегулювання та удосконалення єдиного визначення.

Відшкодування збитків застосовується як при горизонтальних правовідносинах (між рівноправними суб'єктами господарських правовідносин, наприклад, при наданні певних послуг), так і при вертикальних господарських правовідносинах (між суб'єктом господарювання та органом влади, що наділений господарською компетенцією). Також до особливостей зазначеної форми можна віднести те, що зазначена форма передбачена законом. Отже, у разі завдання збитків у результаті невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання передбачається законом і не потребує спеціального зазначення у договорі. Так, у статті 216 частині 3 Господарського кодексу України передбачено, що потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі.

На практиці встановлення розмірів реальних збитків є одним з найбільш складних етапів процесу розрахунку через невизначеність критеріїв розрахунку втраченої вигоди. Так, відповідно до частини 3 статті 225 Господарського кодексу України при визначенні збитків враховуються ціни, що існували за місцем виконання зобов'язання на день задоволення боржником вимоги сторони в добровільному порядку, а в разі, якщо вимогу не задоволено в добровільному порядку - на день подання до суду відповідного позову про стягнення збитків. Отже, першим критерієм розрахунку втраченої вигоди може бути розмір збитків, які підлягають відшкодуванню й були визначені з урахуванням цін, що покладено в основу конкретного бухгалтерського розрахунку. Другим критерієм, який можна покласти в основу системи розрахунку втраченої вигоди, може бути розмір розрахованих розумних витрат, які кредитор повинен був понести, якби зобов'язання було виконано.

Порядок визначення розміру збитків може визначатись і до їх виникнення, безпосередньо сторонами господарського договору за взаємною згодою в твердій сумі, що підлягає відшкодуванню, чи відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання.

Але доведення сторонами господарських зобов'язань розмірів збитків залишається однією з прогалин при вирішенні господарських спорів. Наприклад, якщо сторони не врахували всіх необхідних фактів при встановленні попереднього розрахунку, тоді збитки будуть

відшкодовуватися в неповному обсязі, через те що розрахунки були приблизними. Також законодавством України не встановлено, які та при яких обставинах необхідно враховувати реальні або заздалегідь установлені збитки, вартість яких може істотно відрізнятись. Отже, є доцільним внести зміни до Господарського кодексу України й встановити, за яких умов слід враховувати розмір реальних збитків, а не розмір попереднього розрахунку.

Найбільш поширеною формою господарсько-правової відповідальності за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання є штрафна санкція. Відповідно до статті 230 Господарського кодексу України штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити в разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання. Проте визначення штрафних санкцій, яке зазначається в Господарському кодексі України відміне від визначення, що міститься в Цивільному кодексі України. Відповідно до Цивільного кодексу України в разі порушення відповідного зобов'язання, боржник зобов'язаний сплатити кредиторі неустойку (штраф, пеню), як грошову суму або інше рухоме чи нерухоме майно.

Отже, відповідно до норм Цивільного кодексу України штраф і пеня є різновидами неустойки, які відрізняються тим, що розмір пені залежить від тривалості прострочення боржника, а штраф не залежить. Із зазначеного випливає, що штрафні санкції, які містяться в статті 230 Господарського кодексу України (неустойка, штраф і пеня) є поняттям більш широким, ніж поняття неустойки, і містить також адміністративно-господарські санкції, які застосовуються за порушення правил здійснення господарської діяльності.

На відміну від Цивільного кодексу України, Господарський кодекс України не містить визначень неустойки, пені та штрафу. Отже, відповідно до Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 7 квітня 2008 року визначення неустойки, штрафу та пені, що сплачуються за порушення господарського зобов'язання випливає з визначень, що містяться в Цивільному кодексі. Крім того, штраф, який застосовується в разі порушення зобов'язання, слід відрізнити від штрафу як адміністративно-господарської санкції, визначення якого міститься в частині 1 статті 241 Господарського кодексу України [4].

Серед спірних питань є нарахування штрафних санкцій. При нарахуванні штрафних санкцій виникає також питання про співвідношення позовної давності й строку, у межах якого нараховуються штрафні санкції. Останній представляє собою проміжок часу, протягом якого триває відповідне порушення. Зокрема, відповідно до частини 6 статті 232 Господарського кодексу України нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання припиняється через 6 місяців від дня, коли зобов'язання мало бути виконане, якщо інше не встановлено законом або договором. При цьому відповідно до статті 223 Господарського кодексу України при реалізації в судовому порядку відповідальності за правопорушення у сфері господарювання, застосовуються загальний і скорочені строки позовної давності, які передбачені в Цивільному кодексі України, якщо інші строки не встановлено Господарським кодексом України. Так, відповідно до статті 258 Цивільного кодексу України скорочена

позовна давність в один рік застосовується до вимог про стягнення неустойки (штрафу, пені), однак якщо позов подано у зв'язку з поставкою товарів неналежної якості, він може бути пред'явлений протягом 6 місяців з дня встановлення покупцем у належному порядку недоліків поставлених йому товарів, оскільки це встановлено в частині 8 статті 269 Господарського кодексу України. При цьому Верховний суд України послався на частину 2 статті 9 зазначеного Кодексу і дійшов висновку, що норми Господарського кодексу України в регулюванні майнових відносин суб'єктів господарювання є спеціальними по відношенню до нього [5, 105]. У зв'язку з цим є доречним внести уточнення в господарське законодавство щодо строку та порядку нарахування штрафних санкцій стосовно порушення конкретного виду господарського зобов'язання.

Наступна форма господарсько-правової відповідальності - оперативно-господарські санкції, які є виключенням із загального правила про неможливість односторонньої відмови від виконання господарського зобов'язання [2].

Відповідно до статті 235 Господарського кодексу України оперативно-господарські санкції - заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовується самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку.

На основі такого визначення автори науково-практичного коментаря до Господарського кодексу України виділяють наступні ознаки оперативно-господарських санкцій, зокрема:

- 1) такі санкції призначені для швидкого реагування сторони на порушення договірних зобов'язань, що досягається можливістю застосування цих санкцій тільки за одним фактом такого порушення;
- 2) їх застосування переслідує мету припинення порушення зобов'язання;
- 3) право на застосування таких санкцій належить стороні господарських зобов'язань, права якої порушені;
- 4) застосовуються ці міри оперативного впливу на правопорушника в односторонньому порядку без будь-якого попередження винної сторони, якщо інше не передбачено законом;
- 5) види цих санкцій, підстави та порядок їх застосування учасники господарських відносин визначають самостійно в договорі з урахуванням тих його умов, виконання яких має для них значення [6, 751].

Перелік оперативно-господарських санкцій визначений статтею 236 Господарського кодексу України, згідно з яким до оперативно-господарських санкцій належать:

- 1) одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управленою стороною, із звільненням її від відповідальності за це - у разі порушення зобов'язання другою стороною;

відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони;

відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;

- 2) відмова управленої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (спи-

сання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію тощо);

3) встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;

4) відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин зі стороною, яка порушує зобов'язання [2].

Але зазначений перелік оперативно-господарських санкцій не є вичерпним, тому сторони можуть передбачити в договорі інші види оперативно-господарських санкцій.

Адміністративно-господарські санкції - це заходи організаційно-правового або майнового характеру, що застосовуються уповноваженими органами державної влади й органами місцевого самоврядування та спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання й ліквідацію його наслідків [2].

Виходячи з положень статті 238 ГК України, виділяють наступні характерні ознаки цих санкцій: 1) це заходи організаційно-правового або майнового характеру; 2) вони використовуються тільки у вертикальних відносинах; 3) застосовуються з метою припинення правопорушення та ліквідації його наслідків; 4) застосовуються переважно в адміністративному порядку, рідше - у судовому; 5) застосовуються виключно до суб'єктів господарювання; 6) підставами застосування таких санкцій є порушення встановлених законодавчими актами правил чи вимог здійснення господарської діяльності [7, 451].

Види адміністративно-господарських санкцій закріплено в статті 239 Господарського кодексу України, зокрема це: 1) вилучення прибутку (доходу); 2) адміністративно-господарський штраф; 3) стягнення зборів (обов'язкових платежів); 4) застосування антидемпінгових заходів; 5) припинення експортно-імпорتنих операцій; 6) застосування індивідуального режиму ліцензування; 7) зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності суб'єкта господарювання; 8) анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єкта господарювання; 9) обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання; 10) скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єктів господарювання [2].

Зазначений перелік адміністративно-господарських санкцій не є вичерпним. Деякі спеціальні види адміністративно-господарських санкцій встановлюються окремими нормативно-правовими актами.

До особливостей адміністративно-господарських санкцій відноситься встановлення строків їх застосування, які передбачені статтею 250 Господарського кодексу України та іншими законами й застосовуються, як правило, в адміністративному порядку. Так, згідно з цією статтею Господарського кодексу України граничний строк застосування таких санкцій не може перевищувати 6 місяців з дня виявлення порушення й одного року з дня порушення суб'єктом господарської діяльності правил здійснення господарської діяльності. При цьому заслуговує уваги думка В.С. Щербини стосовно того, що строки застосування адміністративно-господарських санкцій до суб'єктів господарювання, встановлені Господарським кодексом України, по-перше, не відносяться до позовної давності, по-друге, істотно від неї відрізняються [8, 182].

Разом з тим, у статті 250 Господарського кодексу України передбачена можливість встановлення інших строків застосування адміністративно-господарських санкцій у законах.

Однією з особливостей адміністративно-господарських санкцій є порядок їх застосування. Так, відповідно до статті 238 Господарського кодексу України ці санкції застосовують уповноважені органи державної влади або органи місцевого самоврядування. Під органами державної влади тут розуміються не тільки органи виконавчої влади, а й судові органи. Для усунення негативних явищ необхідно чітко визначити рівень органів державної влади та місцевого самоврядування, які мають право конкретизувати порядок і застосувати такі санкції, що має бути обов'язково передбачено лише у відповідному законі.

Для запобігання розбіжностей і протиріч при застосуванні відшкодування збитків як форми відповідальності є необхідним запровадження єдиного визначення для господарського й цивільного законодавства України. Тому представляється необхідним внести зміни до господарського законодавства України та встановити, за яких умов слід враховувати розмір реальних збитків, а не розмір попереднього розрахунку. Крім того, необхідно удосконалити способи обчислення прямих збитків і внести зміни стосовно строку та порядку нарахування штрафних санкцій відповідно до окремих видів господарського зобов'язання. Вважаємо, що необхідно чітко визначити рівень органів державної влади та місцевого самоврядування, які мають право застосовувати адміністративно-господарські санкції.

Література

1. Господарське право [Текст]: [підручник] / За заг. ред. Д.В. Задихайло, В.М. Пашкова. - Х.: Право, 2012. - 696 с.
2. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України - 2003. - № 18. - Ст. 144.
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 40. - Ст. 356.
4. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України: Лист Вищого господарського суду України від 07.04.2008 року // Вісник господарського судочинства. - 2008 р. - № 3. - 45 с.
5. Господарське судочинство в Україні: Судова практика Верховного суду [Текст] / За заг. ред. В.В. Онопенка. - К.: Ін-юре, 2008 - 528 с.
6. Хозяйственный кодекс Украины [Текст]: [Научно-практический комментарий] / Под общ. ред. А.Г. Бобковой. - Х., 2008. - 1296 с.
7. Заринов О.И., Харитонов Е.О., Косса В.М. Хозяйственный кодекс Украины [Текст]: [научно-практический комментарий]. - Х.: Одиссей, 2006. - 536 с.
8. Щербина В.С. Адміністративно-господарські санкції в системі заходів господарсько-правової відповідальності [Текст] // Вісник господарського судочинства. - 2006. - № 2 - С. 97-106.

Нікуліна Н.А.

викладач кафедри господарського права та
процесу навчально-наукового інституту фінансо-
во-економічної безпеки і права
ОДУВС

Надійшла до редакції: 01.06.2013